

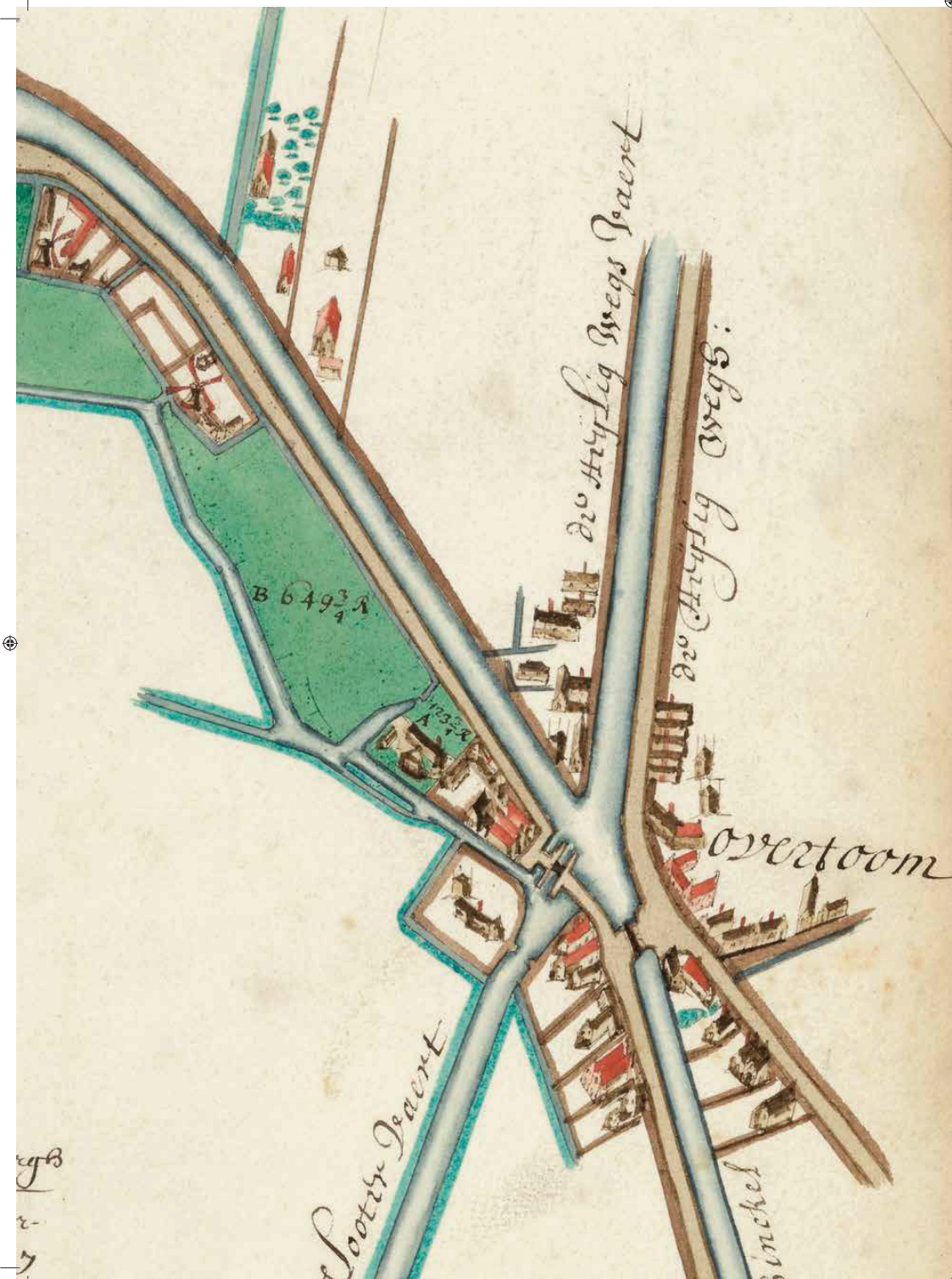
Kaartboeken van Amsterdam 1559 | 1703

Marc Hameleers
Anne van Noord

Met medewerking van
Martijn Storms
Elizabet Nijhoff Asser
Ate Kahrel

Deel IV

Uitgeverij THOTH Bussum
Stadsarchief Amsterdam

Deze uitgave is mede tot stand gekomen met financiële steun van:

M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting

Prins Bernhard Cultuurfonds Noord-Holland

Stichting Greidanus - Formijne

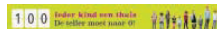
Stichting Vrienden Stadsarchief Amsterdam

Stichting Historische Kartografie van de Nederlanden

Spirit Jeugd en Opvoedhulp Amsterdam

Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds

RAI Amsterdam

Historisch Kartografisch Fonds

© 2019 Marc Hamelers, Stadsarchief Amsterdam en Uitgeverij THOTH, Nieuwe 's-Gravelandseweg 3,
1405 HH Bussum
WWW.THOTH.NL
WWW.STADSARCHIEF.AMSTERDAM.NL

Grafische vormgeving

Ronald Boiten & Irene Mesu, Amersfoort

Lithografie

BFC Graphics, Amersfoort

Druk- en bindwerk

Drukkerij Wilco, Amersfoort

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij THOTH, Nieuwe 's-Gravelandseweg 3, 1405 HH Bussum. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission from the publisher.

ISBN 978 90 6868 773 6

7 **Woord vooraf**
Drs. A.G. de Vries

8 **Ten geleide**

1
11 **Prekadastrale kaartboeken in Nederland**
Drs. A.G. de Vries

2
29 **De achttien Amsterdamse kaartboeken**

3
43 **Gebruikte materialen, schade en restauratie van de achttien kaartboeken**
Elizabet Nijhoff Asser

4
57 **De Thesaurie**

5
85 **De Gasthuizen**

6
115 **Het Burgerweeshuis**

7
145 **Het Nieuwezijds Huiszittenhuis**

8
159 **Het Leprozenhuis**

Bijlagen

171 **Kaartboeken van de Thesaurieren Ordinaris**

180 **Kaartboeken van de Gasthuizen**

194 **Kaartboeken van het Burgerweeshuis**

206 **Kaartboek van het Nieuwezijds Huiszittenhuis**

207 **Kaartboek van het Leprozenhuis**

208 **Noten**

214 **Literatuur**

218 **Personenregister**

220 **Topografisch register**

223 **Illustratieverantwoording**

Woord vooraf

In een wereld waarin via internet kaarten of 'maps' online en overal zijn op te vragen, lijkt een nieuwe uitgave in de reeks Kaarten van Amsterdam wellicht een curieuze onderneming. Maar niets is minder waar. Originële kaarten en prenten zijn een zeer populair genre en bevatten een schat aan informatie. Bovendien is een uitgave op papier nog steeds een bron van genot en gemak. Het boek op tafel is toch een dimensie met blijvende waarde. Ik ben er dan ook van overtuigd dat deze uitgave bij vele mensen op de leestafel zal belanden.

Het Stadsarchief Amsterdam beheert achttien kaartboeken. Deze kaartboeken werden gemaakt tussen 1559 en 1703 in opdracht van de gemeentelijke overheid (4) en door de regenten van het Sint-Pietersgasthuis (8), het Burgerweeshuis (4), het Huiszittenhuis (1) en het Leprozenhuis (1). Het is mooi dat er nu een publicatie over verschijnt. Het sluit aan bij drie eerdere delen in wat inmiddels een reeks genoemd kan worden. Eerder verschenen immers Kaarten van Amsterdam 1538-1865, Kaarten van Amsterdam 1866-2012 (beide gepubliceerd in 2013) en Gedetailleerde kaarten van Amsterdam (2015), wat een onderzoek was naar de kaarten die voor het historisch onderzoek naar de geschiedenis van Amsterdam het meest gebruikt worden.

Nu ziet Kaartboeken van Amsterdam 1559-1703 het licht. De auteurs zijn Marc Hamelers, werkzaam als conservator bij het Stadsarchief Amsterdam en Anne van Noord. Zij was in 2018 nog studente en liep van februari tot half september van dat jaar een masterstage archivistiek bij het Stadsarchief Amsterdam. In die maanden deed ze veel archiefonderzoek voor dit boek en schreef complete hoofdstukken.

De kaartboeken omvatten 641 kaarten. Ze tonen het grondbezit van de vijf hierboven genoemde organisaties. Veel van de afgebeelde percelen kwamen in hun bezit na de Alteratie in 1578, waarbij kloostergoederen en -landertijen overgedragen werden aan de meer wereldlijke instellingen. Ze werden verpacht, wat de eigenaren opbrengsten opleverde. Wat de kaartbladen voor historisch onderzoek van groot belang maakt, is de afgebeelde topografie die om de groengekleurde percelen heen getekend werd. We zien dorpen en kerken, waterlopen en oeverbebouwing, bruggen en overhalen, begraafplaatsen, buitenplaatsen, molens, lijnbanen, poorten, herbergen en heel wat boerderijen. In veel gevallen zijn het de oudste, zo niet de enige, afbeeldingen die we er uit de zestiende of zeventiende eeuw van kennen. Die extra beeldinformatie was nodig zodat de percelen door een reizende en pachtinnende

rentmeester gevonden konden worden. Heel wat afgebeelde percelen grensden aan, of lagen niet ver af van de stadsgracht. Een aantal kaartentoonst zelfs niet-bebouwde situaties van vóór de zeventiende-eeuwse derde en vierde uitleg van de stad. Die kavels liggen tegenwoordig wel binnen de huidige en bebouwde gemeentegrens. Andere bevinden zich echter op tientallen kilometers afstand van het stadscentrum. De percelen die het verst van Amsterdam liggen vinden we in de buurt van Wognum en Woerden. Daarmee is dit boek ook van belang voor historici die buiten Amsterdam hun onderzoek verrichten.

Aan dit vierde deel in de Kaarten van Amsterdam-reeks hebben diverse mensen meegewerkt. Als eerste noem ik natuurlijk Marc Hamelers, onze conservator kaarten bij het Stadsarchief. Zijn passie en enthousiasme voor de kaarten in onze collectie hebben uiteindelijk geleid tot dit boek. Speciale dank verdienen drie externe auteurs: ten eerste de hierboven genoemde Anne van Noord voor haar geweldige inzet voor de hoofdstukken 4 tot en met 8 en Martijn Storms (Universiteitsbibliotheek Leiden) en Elizabet Nijhoff Asser (Universiteit van Amsterdam en Restauratie Nijhoff Asser) voor hun inleidende bijdragen. Ook veel dank aan Kees van den Hoek van Uitgeverij THOTH, grafisch vormgever Ronald Boiten, Gerard-Jan van der Hulst, die vele uren transcribeerde en aan Ate Kahrel, die aan alles meewerkte. De laatste twee werken ook bij het Stadsarchief Amsterdam. En last but not least veel dank aan Ingrid Oud voor redactioneel advies. De twee auteurs hebben, samen met alle meewerkenden, van dit vierde deel weer iets moois weten te maken.

Als laatste verdienen vanzelfsprekend ook de zestal sponsoren bijzonder veel dank: dank: M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, Prins Bernhard Cultuurfonds Noord-Holland, Stichting Greidanus - Formijne, Stichting Vrienden Stadsarchief Amsterdam, de Stichting Historische Kartografie der Nederlanden, Spirit Jeugd en Opvoedhulp Amsterdam, het Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, RAI Amsterdam en het Historisch Kartografisch Fonds. Door hun financiële bijdragen kon deze fraaie uitgave, Kaartboeken van Amsterdam 1559-1703, verschijnen.

Drs. A.G. de Vries, MBA
Directeur Stadsarchief Amsterdam

Ten geleide

Uit onderzoek van Martijn Storms (zie hoofdstuk 1) blijkt dat er in Nederland zeker 350 kaartboeken bewaard gebleven zijn. Daarvan beheert het Amsterdamse Stadsarchief er achttien. Kaartboeken tonen ons het grondbezit van religieuze en wereldlijke instellingen en van steden en rijke families in vroeger eeuwen. Voor het hedendaagse historisch onderzoek naar het landschap van vroeger eeuwen zijn het rijke bronnen, die maar bij weinigen bekend zijn. Denk daarbij niet alleen aan het grondeigendom zelf, maar vooral aan de topografische omgevingsinformatie. Deze werd ingetekend om de percelen in hun omgeving te kunnen lokaliseren. Te denken valt aan dorpen, kerken, molens, dorpen, boerderijen, enz. Vaak tonen ze ons de oudste voorstellingen die ervan bewaard zijn. In de meeste gevallen is die omgevingsinformatie naar de situatie van het moment getekend, al moet er om twee redenen enig voorbehoud gemaakt worden. Zo beeldt de zestiende-eeuwse landmeter Pieter Koenens. in de drie kaartboeken die hij tussen 1559 en 1569 tekende meerdere dorpskerken af. Het is de vraag of hij dit deed naar de werkelijkheid. Het is niet ondenkbeeldig dat hij telkens een min of meer standaardkerk tekende, iets wat vanzelfsprekend afbreuk zou doen aan de historische werkelijkheid. Desalniettemin zijn het in veel gevallen de oudst bewaarde voorstellingen van die kerken. Aanvullend architectuurhistorisch onderzoek is hieromtrent wenselijk. Een ander voorbehoud over de exactheid van het moment van tekenen vindt zijn oorsprong in het feit dat meerdere zeventiende-eeuwse tekenaars vermelden dat ze gebruikmaakten van nog oudere kaarten (zie ook enkele *alinea's* verderop).

Kaartboeken van Amsterdam 1559-1703 heeft acht hoofdstukken, drie inleidende en vijf die betrekking hebben op de vijf Amsterdamse organisaties die een of meerdere kaartboeken samenstelden. Het eerste hoofdstuk geeft een beeld van wat een kaartboek is en wat hun rol was. Het plaatst de Amsterdamse exemplaren bovendien in een landelijke context. Het tweede hoofdstuk geeft een beeld van de cartografie van de Amsterdamse kaartboeken. En het derde hoofdstuk behandelt de fysieke toestand van het genoemde achttiental. Het gaat in op onderwerpen als papierherkomst, banden, schades en restauraties. Het hoofdstuk heeft een invalshoek die nooit eerder aan het fenomeen kaartboeken gegeven werd. De overige vijf hoofdstukken hebben telkens eenzelfde opbouw in drie delen. Ze starten met een algemene historische inleiding op de organisaties die een of meer kaartboeken lieten vervaardigen. Vervolgens beschrijven ze alle bladen die in de kaartboeken opgenomen werden (titelbladen, kaarten, ontwerpen, topografische tekeningen, teksten en registers). Het derde deel gaat in op wat die kaarten interessant maakt voor het historisch onderzoek. Het geheel wordt geïllustreerd aan de hand van ruim tweehonderd afbeeldingen, waaronder tientallen details. Met name beschrijvingen van de kaartboekbladen van de hoofdstukken 4 t/m 8 (zie p. 170-209) vragen enige toelichting:

- Elke beschrijving start met een unieke code. De kaartboeken als geheel kregen de aanduiding 1TO t/m 4TO (het eerste tot en met vierde kaartboek uit het archief van Thesaurieren Ordinaris), 1GH t/m 8GH (het eerste tot en met achtste kaartboek uit het archief van de Gasthuizen), 1BW t/m 4BW (het eerste tot en met vierde

kaartboek uit het archief van het Burgerweeshuis), 1HH (het enige kaartboek uit het archief van het Huiszittenhuis) en 1LH (het, eveneens enige, kaartboek uit het archief van het Leprozenhuis). Deze achttien kaartboeken werden, enkele later te dateren en eveneens later toegevoegde kaarten uitgezonderd, vervaardigd tussen 1559 en 1703. Per organisatie werden de kaartboeken chronologisch geordend. Achter de genoemde vermeldingen staat, als er een kaart beschreven wordt, telkens een dubbele punt met een cijfer (bv. 1TO:1 tot en met 1TO:78) of enkele letters: titelblad (= Tb), register (= Rg), topografische tekening (= Tt) en teksten (= Tx). Komen er in een kaartboek meerdere titelbladen, tekeningen, registerbladen of teksten voor, dan kwam er een nader aanduidend cijfer achter de letters (bv. 6GH:Tt1 tot en met 6GH:Tt3).

- In de titelbeschrijvingen worden vierkante haken gebruikt. Staat een tekst daarbuiten, dan werd die letterlijk, vaak in oud schrift, overgenomen van het oorspronkelijke document. Is een dergelijke omschrijving tegenwoordig niet simpel meer herkenbaar, dan wordt de tegenwoordige naam er, tussen ronde haken, achter vermeld.
- Van de in totaal 669 beschreven bladen is het merendeel 'kaart'. Dit wordt in de beschrijvingen niet expliciet genoemd. Alleen als een afbeelding wat anders toont (een titelblad of topografische tekening is, een plattegrond, een ontwerp, een tekst of register; in totaal zijn dit er 29), dan wordt dit in de titel wel vermeld.
- In een volgend veld staat de landmeter/tekenaar vermeld. Met regelmaat staan echter meerdere namen vermeld. Veelal gebruikte de tekenaars dan een oudere kaart als voorbeeld, die hij kopieerde en, al dan niet, actualiseerde. In enkele gevallen is er sprake van een aantoonbare 'ketenaansprakelijkheid'. Zo gebruikte Joannes Leupenius in kaartboek 8GH (1680-1684) het veel grotere kaartboek 7GH (1676-1680) als voorbeeld. Op meerdere kaarten in 7GH staat echter vermeld dat Leupenius oudere kaarten van Balthasar Florisz van Berckenrode (kaartboek 6GH (1626-1634) gebruikte, en die vermeldt op zijn beurt dat hij zo nu en dan nóg oudere kaarten van Lucas Jansz. Sinck (ca. 1604) of van Joost Jansz. Beeldsnyder (1582-1587) als voorbeeld nam. Het kan tot gevolg hebben dat niet altijd duidelijk is of elke kaart de meest actuele zeventiende-eeuwse situatie toont. Er zijn enkele voorbeelden bekend van veranderende situaties die niet ingetekend werden op de meest recent vervaardigde kaart (zie p. 35, afb. 20 en 21).
- Verder vermelden de beschrijvingen de schalen, de dateringen, de afmetingen en de oriëntatie van de bladen. Een aantal kaarten blijkt in twee verschillende schalen getekend te zijn. In die gevallen werd er door de landmeter in de lengterichting van de percelen op een andere schaal gekarteerd dan in de breedterichting. Het komt met enige regelmaat voor op de kaarten van Lucas Jansz. Sinck (1TO, zie p. 36, afb. 22 en p. 37, afb. 24) en de kopieën daarvan door Cornelis Danckertsz. de Rij (2TO, zie p. 36, afb. 23), maar ook de landmeters Simon Aertsz. van Bruningen (zie p. 23, afb. 12), Balthasar Florisz. van Berckenrode (6GH:1) en Joannes Leupenius (7GH:37) waren bekend met de wijze van karteren waarbij op één blad twee schalen gebruikt werden. Leupenius vermeldt op laatstgenoemde kaart

expliciet 'Nota: slooten en weegen 4 maal so Breet als de maat'. Daar komt bij dat landmeter Pieter Koenens. (1GH, 3GH en 1BW) deze tegenwoordig wat ongebruikelijke karteringsmethode niet vermeldt op zijn kaarten, maar dat het op basis van georeferentie vrij simpel vast te stellen is, dat ook hij heel wat percelen in de lengterichting op een andere schaal karteerde dan in de breedterichting.

- Soms ook staat in een beschrijving 'Vergelijk met (bv.) 6GH:13' of 'Verkleining van (bv.) 6GH:20'. Als daarbij verwezen wordt naar een kaartboek met een lager kaartboeknummer dan wat de beschreven kaart zelf heeft, dan toont het beeld waarnaar verwezen wordt een oudere kaart van hetzelfde gebied. Het wil niet op voorhand zeggen dat er ook een ouder kaartbeeld getoond wordt. De woorden 'Verkleining van ...' spreken voor zich. Overigens, achter de hoofdstukken 4 (Thesaurieren Ordinaris), 5 (Gasthuizen) en 6 (Burgerweeshuis) werd een matrix opgenomen. Die geven aan op welke kaarten uit hetzelfde archief dezelfde regio's, kerken of dorpskernen voorkomen. In een aantal gevallen werden verwijzingen naar kaarten opgenomen, die niet tot de kaartboeken behoren. Die zijn bij detailonderzoek dan wel aanbevelingswaardig om te raadplegen.
- Bij een aantal beschrijvingen worden ook inventarisnummers genoemd. Ze hebben een link naar folionummers die op de kaarten (soms op de achterzijden) genoemd worden. Ze geven aanvullende informatie over percelen en de pachters die ze huurden. De informatie wordt in de beschrijvingen van de kaarten zelf vermeld.
- Bij een aantal beschrijvingen worden ook inventarisnummers genoemd. Ze hebben een link naar folionummers die op de kaarten (soms op de achterzijden) genoemd worden. Ze geven aanvullende informatie over percelen en de pachters die ze huurden. De informatie wordt in de beschrijvingen van de kaarten zelf vermeld.
- De kaarten van de kaartboeken 3TO, 4TO en 4GH noemen in de beschrijvingen ook de inventarisnummers van de kaarten zelf. De reden hiervoor is dat deze los van een band zijn en ze in het Stadsarchief Amsterdam eigen inventarisnummers kregen. Ook het kaartboek 1GH is losbladig. De perkamenten kaarten daarvan zitten echter alle in één omslag dat als geheel één inventarisnummer heeft.
- In het laatste veld wordt een scannummer vermeld. Onder dat nummer is de kaart te vinden op de beeldbank van het Stadsarchief Amsterdam. Zoek je op de beeldbank naar dat nummer, dan verschijnt niet alleen de kaart, maar wordt ook, door georeferentie, een vrij exact beeld getoond waar de percelen in het Noord- en Zuid-Hollandse landschap liggen. Achter deze scannummers staat soms (L), (R), (boven) en (onder). Het geeft aan dat er meerdere beelden op de scan staan en dat de beschreven kaart links, rechts boven of onder op de scan getoond wordt.

De formele beschrijvingen werden in een bijlage opgenomen achter hoofdstuk 8. Alle titelbladen (met extensie: Tb), familiewapens (met: Fw), teksten (Tx), topografische tekeningen (Tt), registers (Rg) en kaarten (met een volgnummer), die in de achttien kaartboeken opgenomen werden, staan daarin beschreven.

Veel kaarten zijn kleine juweeltjes. Ze tonen molens, bolwerken, dorpskernen met kerken, begraafplaatsen, overtoeren, enz. uit lang vervlogen tijden. Volgens stadshistoricus Commelin (1693) kregen de bolwerken pas in 1672 hun namen. Voor de herkenbaarheid worden deze namen toch voor oudere kaarten gebruikt. Een makkelijk toegan-

kelijk medium (onder andere de beeldbank van het Stadsarchief Amsterdam) waarop alle bolwerken ingetekend staan en genoemd worden, is de overzichtskaart van de stad die Gerrit de Broen in 1724 op de markt bracht.

In de acht hoofdstukken wordt met regelmaat verwezen naar afbeeldingen. Daarbij staat het hierboven besproken kaartnummer genoemd. Ook wordt vermeld wat het inventarisnummer in het Stadsarchief Amsterdam is. Zo is ook de kaart in de lijst van formele beschrijvingen makkelijk terug te vinden. In de teksten wordt ook met regelmaat verwezen naar enkel de unieke nummers. In die gevallen is de link naar een kaartbeschrijving ook simpel te leggen, maar werd besloten de kaart of het detail niet in het boek op te nemen. In dat geval kan het scannummer, waarmee de kaart op de beeldbank van het Stadsarchief Amsterdam terug te vinden is, uitkomst bieden.

Naast de bij het Woord vooraf al genoemde sponsoren die dit boek mogelijk maakten (waarvoor mijn hartelijke dank), maak ik hier nog van de gelegenheid gebruik de belangrijkste andere betrokkenen te noemen. Van de drie al vermelde inleidende hoofdstukken schreef mijn collega-conservator bij de Bodel Nijenhuiscollectie van de Universiteit Leiden Martijn Storms het eerste en Elizabeth Nijhoff Asser, werkzaam bij de Capaciteitsgroep Conservering en Restauratie van de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam het derde hoofdstuk. Beiden hebben veel ervaring op het gebied waar ze over schrijven. Ik ben hun bijzonder dankbaar voor hun bijdragen. Daarnaast ben ik natuurlijk bijzonder blij dat dit vierde boek over de kaarten van Amsterdam weer kon verschijnen bij Uitgeverij THOTH in Bussum. Hiervoor veel dank aan Kees van den Hoek. Daarnaast wil ik ook grafisch ontwerper Ronald Boiten noemen, die er weer een bijzonder mooi geheel van maakte. Bovendien gaat mijn dank uit naar Ingrid Oud en mijn collega Ate Kahrel. Ingrid corrigeerde de meeste teksten tot veel beter leesbare stukken en Ate zette zich in voor talloze verschillende grote en kleine klussen voor dit kaartboekenboek. Achter in het boek werd een topografische index opgenomen. Om die lijst te kunnen maken, transcribeerde mijn collega Gerard-Jan van der Hulst vele honderden toponiemen. Zijn lijsten, waarvoor ik hem dank, waren een grote hulp bij het schrijven van dit boek. Als laatste noem en bedank ik mijn stagiaire Anne van Noord. Zij liep als tweentwintigjarige van februari tot juni 2018 haar masterstage archivistiek aan de Universiteit van Amsterdam bij het Stadsarchief Amsterdam. Daarna plakte ze er, tot half september, nog tweeënhalf maand aan vast. In die bijna acht maanden verzette ze Bergen archiefonderzoek en schreef complete hoofdstukken. Zonder haar fantastische inzet was het boek nooit geworden wat het nu is.

Marc Hameleers
Conservator voor het vakgebied cartografie bij het
Stadsarchief Amsterdam

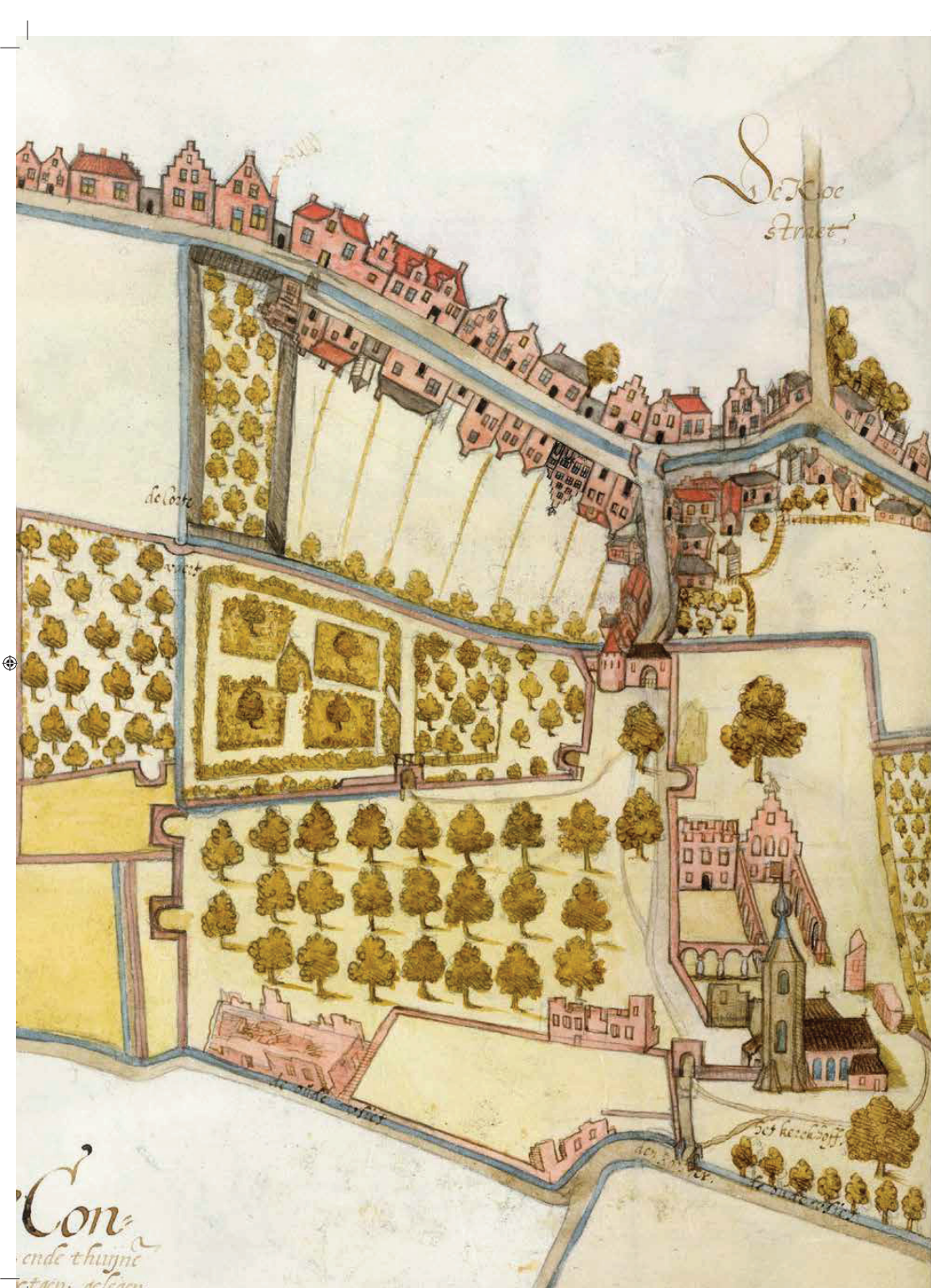
1 Prekadastrale kaartboeken in Nederland

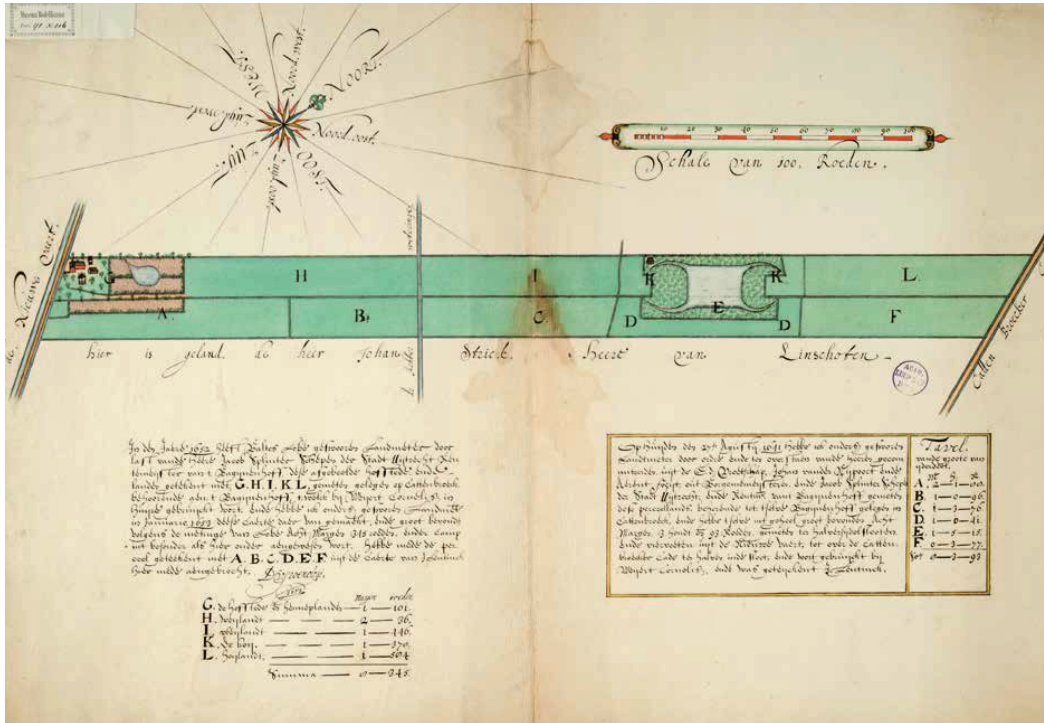
Martijn Storms

Al sinds de Middeleeuwen hebben grootgrondbezitters in Nederland, zoals abdijen, gasthuizen en adellijke families, een administratie van hun onroerend goed bijgehouden.

In de loop van de zestiende eeuw gaan dergelijke grondadministraties steeds vaker vergezeld van kaarten die de locatie van dit grondbezit in beeld brengen.¹ In Nederland worden dergelijke perceelsgewijze karteringen 'prekadastrale kaarten' genoemd. Deze term duidt erop dat deze kaarten vervaardigd zijn vóór de invoering van het Kadaster in 1832, waarmee het hele Nederlandse grondgebied voor het eerst op uniforme wijze op perceelniveau in kaart is gebracht. In vergelijking met andere Europese landen verschenen er in de Nederlanden al vroeg prekadastrale kaarten.

De oudst bekende prekadastrale kaart van Nederlands grondgebied, een tiendkaart van de polders in de ambachten van IJzendijke en Oostburg in Zeeuws-Vlaanderen, dateert uit 1358.² Zijn er uit de late Middeleeuwen slechts enkele kaarten bewaard gebleven, na 1500 neemt het aantal kaarten exponentieel toe. Vanaf de jaren 1530 begonnen prekadastrale kaarten in zwang te raken en vanaf de jaren 1550 werden aan de schriftelijke grondboekhoudingen steeds vaker kaarten van de grondstukken toegevoegd. Tot dan toe hadden administraties van grondbezit en grondbelasting steeds een puur tekstueel karakter, waarbij de ligging van de stukken land uitvoerig werden beschreven met hun belendingen.³ Als uitvloeisel van de Renaissance was er in deze periode sprake van een groeiend kaartbewustzijn.⁴ Langzaam konden steeds meer mensen kaartlezen. Wanneer het grondbezit verspreid lag en er meerdere kaarten vervaardigd moesten worden, werd het gebruikelijk om deze kaarten samen te voegen tot een boek.

1 Kaart van percelen land te Kattenbroek, afkomstig uit een uiteengehaald kaartboek van het Convent van het Bagijnhoff te Utrecht, vervaardigd door Balthasar Lobé in 1652 en gekopieerd door Dirck van Groenou in 1653. Op deze kaart zijn zowel hennepvelden als een eendenkooi te zien.

Het vervaardigen van dergelijke prekadastrale kaartboeken is een verschijnsel dat vrijwel overal in Nederland en ook in andere Europese landen voorkwam.² De oudst bekende kaartboeken komen uit Delft en dateren uit de periode 1550-1555. Buiten Delft zijn de oudste kaartboeken gevonden in de Hollandse steden Den Haag, Amsterdam en Leiden. Deze kaartboeken dateren uit 1558 en 1559. Het grootste deel van de zestiende-eeuwse kaartboeken en losse prekadastrale kaarten heeft betrekking op de provincies Holland en Utrecht.

In het begin van de negentiende eeuw wordt onder Franse invloed een landsdekkend kadaster samengesteld. In 1832 was dit nationale Kadaster in werking gesteld. In de jaren daaraan voorafgaand zijn alle percelen ingemeten en in kaart gebracht. Vanaf 1832 zal blijken dat perceelsgewijze karteringen overwegend afgeleiden zijn van de kadastrale minuutplannen. Als een grondbezitter toen een overzicht van zijn onroerend goed wilde, kon hij een uittreksel uit de kadastrale kaart verkrijgen. Toch zien we dat het vervaardigen van kaartboeken na 1832 niet helemaal tot het verleden behoorde. Nog tot ver in de twintigste eeuw komen we specifieke vormen van kaartboeken tegen.

In dit inleidende hoofdstuk komt naar voren dat de Amsterdamse kaartboeken die in dit boek centraal staan in een bredere traditie passen. Jarenlang onderzoek naar prekadastrale kaartboeken resulteerde in een lijst van ongeveer 350 bekende exemplaren. Er bestaan ongetwijfeld nog meer kaartboeken. Een enkele keer duikt er een kaartboek op bij een veiling of bij een antiquariaat. Ook staat vast dat er kaartboeken in het verleden uit elkaar gehaald zijn. Zo bevinden zich in de Collectie Bodel Nijenhuis van de Universiteitsbibliotheek Leiden verschillende kaarten die uit een kaartboek afkomstig zijn.³ In deze bijdrage wordt na een definiëring van het begrip kaartboeken, een uitgebreide typologie uiteengezet, waarbij verschillende soorten kaartboeken en opdrachtgevers beschreven worden. Het verschil in typen kaartboeken hangt samen met de verschillende redenen waarvoor kaartboeken samengesteld zijn. Vervolgens wordt er gekeken naar de geografische spreiding van het voorkomen van kaartboeken in Nederland. Ook wordt er naar de temporele spreiding van kaartboeken gekeken. Hierna nemen we onder de loep hoe kaartboeken opgebouwd zijn, gevolgd door een analyse van de cartografische weergave en de tekenstijl van de landmeters.

Definiëring van kaartboeken

In de literatuur wordt de term 'kaartboek' voor verschillende soorten historisch-cartografische bronnen gebruikt. De algemeenheid van de term leidt ertoe, dat verschillende soorten boeken met kaarten 'kaartboek' genoemd worden. Het Kartografisch woordenboek⁴ geeft drie omschrijvingen voor een kaartboek die alle drie op een ander soort bron duiden:

- De tot boek samengebonden delen van een oude kaart
- De vroeger tot een boek samengebonden verzameling zelfstandige, oude kaarten die niet het karakter heeft van een atlas
- De tot een boek samengebonden oude handschriftkaarten waarop de bezittingen van een instelling of persoon zijn aangegeven, bijvoorbeeld kaartboeken van het landbezit van een klooster of een stad.

In omschrijving a. gaat het steeds om één kaart die uit deelbladen bestaat waarbij de deelbladen tot een boek gebonden zijn. Grote kaarten die samengesteld waren uit meerdere bladen, werden naast de gemonteerde vorm als wandkaart ook uitgegeven in boekvorm waarbij de afzonderlijke deelbladen in één band ingebonden werden. Een voorbeeld hiervan is het vijfde kaartboek van de gasthuizen in Amsterdam met de meerbladige wandkaarten van Rijnland en Delfland, vervaardigd door Floris Balthasars en zijn zoon Balthasar Florisz. tussen 1610 en 1615 (5GH).⁵ Met omschrijving b. wordt een samengestelde atlas bedoeld. Een synoniem hiervoor is atlas factice of verzamelatlas. Particuliere verzamelaars van kaarten lieten hun kaarten soms inbinden in een band.

In dit boek wordt met 'kaartboek' het type bedoeld dat onder c. is omschreven. Deze definitie is echter niet volledig en precies genoeg. Voor deze handschriftelijke kaartboeken van bezittingen zijn in de literatuur nog meer omschrijvingen te vinden. In haar proefschrift Topografische kaarten van Nederland voor 1750 gaat Marijke Donkersloot de Vrij onder meer in op kaartboeken en kaartseries, die zij onder het type prekadastrale kaarten laat vallen. Deze prekadastrale kaarten verdeelt zij onder in twee soorten. De eerste soort is die waarbij genummerde percelen een aaneengesloten gebied vormen. Deze kaarten komen in functie het meest overeen met de kadasterkaarten. De tweede soort is die waarbij de percelen meestal verspreid liggen. Deze worden wel 'eilandkaarten' genoemd, omdat de omliggende topografie grotendeels ontbreekt. Deze kaarten komen veel minder overeen met de echte kadasterkaart.⁶ In de Engelse literatuur wordt een vergelijkbare tweedeling gemaakt, waarbij property maps onderverdeeld worden in (private) estate maps en cadastral maps.⁷ De Engelse geograaf Brian Harley maakte in zijn onderzoek naar de betekenis van kaarten al onderscheid tussen praktisch gebruik, een symbolische betekenis en een sociale functie van kaarten.⁸ Het vastleggen van het grondbezit dient in de eerste plaats een praktisch nut, maar rijk gedecoreerde kaartboeken duiden ook op een representatieve, symbolische functie van kaartboeken. Harley omschrijft de sociale functie, als 'het behoud van de op land gebaseerde sociale structuur, de opkomst van het absolutisme en de ontwikkeling van esthetisch bewustzijn'.⁹ De term prekadastrale kaart geeft de periode aan wanneer de perceelsgewijze kaarten zijn vervaardigd, namelijk voor de invoering van het Kadaster in 1832. Deze term wordt in Nederland

gebruikt als overkoepelende term voor beide vormen van perceelsgewijze karteringen. Omdat kaarten van de eerste soort, van aaneengesloten gebieden, qua functie en kaartbeeld overeenkomen met de latere kadasterkaarten zou hiervoor het best de term prekadaster gebruikt kunnen worden. Kaarten van de tweede soort, van losse of verspreid liggende percelen, zouden dan aangeduid kunnen worden met de term grondbezitskaarten. Bij deze soort gaat het namelijk om het weergeven van percelen van één specifieke eigenaar.

Prekadasters: Kaartboeken van aaneengesloten gebieden

De tweedeling van kaartboeken in prekadasters en grondbezitskaartboeken kan op basis van opdrachtgever en doel verder onderverdeeld worden in verschillende typen en subtypen. Ten eerste kijken we naar de prekadasters, de kaartboeken van aaneengesloten gebieden. Hoewel deze groep relatief klein is, ongeveer 100 van de 350 bekende Nederlandse kaartboeken, is de variëteit in deze groep kaartboeken groot: er zijn veel verschillende subtypen aan te wijzen. Opdrachtgevers van dergelijke kaartboeken zijn meestal lokale of regionale overheden die hun territorium op perceelniveau in kaart lieten brengen voor belastingdoeleinden. Ook waterschappen hebben kaartboeken van hun grondgebied vervaardigd ten behoeve van de heffing van polder- en dijklasten. De hoogte van deze waterschapsbelastingen was doorgaans gerelateerd aan grondbezit. Bijzondere vormen van kaartboeken van aaneengesloten gebieden zijn uitgiftekaartboeken en tiendkaartboeken.

Voor de invoering van het Kadaster in 1832 werden er al op regionaal en lokaal niveau kaarten gemaakt in relatie tot de heffing van belasting op grondbezit. Een van de oudste voorbeelden hiervan is de serie kaarten van de vronlandten bij Alkmaar. Deze karteringen zijn in 1529 aangevraagd door Maarten Cornelisz. en Pieter Jacobsz. en voltooid door Simon Meeuwisz. in 1531. Een deel van de kaarten zijn door Cornelius Buys gekopieerd in 1532.¹⁰ Uit dezelfde periode dateert de serie van achttien op perkament getekende kaarten van de Hoflanden van Delft.¹¹ Deze kaarten zijn tussen 1528 en 1535 vervaardigd, eveneens door Maarten Cornelisz.¹² Onder lokale overheden worden baljuwschappen, ambten, ambachten, heerlijkheden en ook steden bedoeld. In de regel betreft het de voorlopers van de tegenwoordige gemeenten. Een zeventiende-eeuwse voorbeeld is het kaartboek van het baljuwschap Naaldwijk. Dit kaartboek begint met een overzichtskarta van het hele baljuwschap, waarop de verschillende kwartieren zijn aangegeven. De daaropvolgende kaarten geven steeds één kwartier weer, waarbij alle percelen ingetekend en genummerd zijn. Deze nummers op de kaarten corresponderen met de nummers in de tekst die na elke kaart volgt.¹³ De combinatie van een overzichtskarta en perceelsgewijze kaarten van de verschillende deelgebieden, komt overeen met de latere verzamelbladen en minuutplannen van het Kadaster. Er zijn echter ook kaartboeken waarbij zo'n verzamelblad ontbreekt.

Vaak werden dergelijke kaartboeken aangeduid met de term landboek, met name in de Zuidelijke Nederlanden. De landboeken ontstonden waarschijnlijk in de Vlaamse polders, waar ze net als in Zeeland ook wel ommelopers genoemd werden. Later kwamen ze in het gehele graafschap Vlaanderen voor en, in mindere mate, in het westen van Brabant.¹⁴ Ze werden opgemaakt om de waarde van de percelen te

schatten. De landboeken waren bedoeld voor de inning van de aan deze waarde gekoppelde lokale overheidsbelastingen.¹⁷ Omdat de kaarten in landboeken een perceelsgewijze kartering van (een deel van) een bestuurlijke eenheid of parochie omvatten, worden ze parochiekaarten of wijkkaarten genoemd.¹⁸ De oorspronkelijk geheel schriftelijke landboeken gingen in de loop van de zestiende eeuw steeds vaker vergezeld van één of meer kaarten. Toch werden er ook nog lang landboeken zonder kaarten gemaakt, zoals het landboek van Werken uit 1662.¹⁹ Veruit de meeste bewaard gebleven landboeken zijn in de zeventiende en achttiende eeuw vervaardigd.²⁰

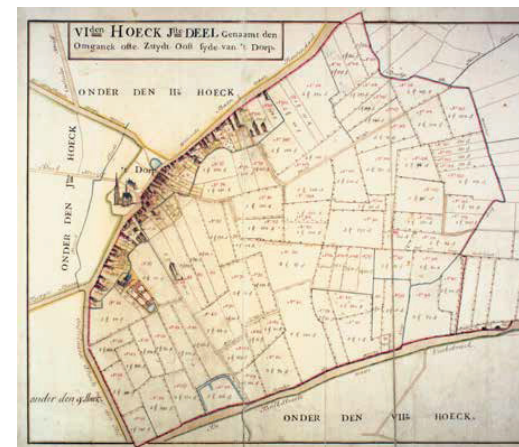
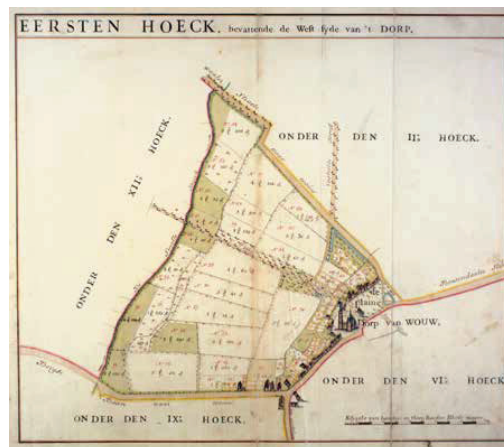
Kaartboeken van waterstaatkundige eenheden, van kleine polderbesturen tot grotere waterschappen en hoogheemraadschappen, zijn waarschijnlijk een typisch Nederlands en Vlaamse cartografische bron. Binnen Nederland komen kaartboeken van polders vrijwel uitsluitend in het zuidwestelijke zeekeulpoldergebied veel voor, met name in Zeeland. Dergelijke kaartboeken worden vaak overlopers genoemd, maar kennen we onder veel, vaak lokaal verschillende, benamingen. Op Walcheren en Noord-Beveland worden ze omlopers of omllopers genoemd, op Schouwen-Duiveland heten ze veldboek en in Zeeuws-Vlaanderen spreekt men van everingboeken²¹ of vergaarboeken. In West-Brabant komen de termen legger, maatboek, pondboek en kohier het meest voor. In de meeste gevallen bevatten de overlopers geen kaarten, maar zijn het puur schriftelijke beschrijvingen van de afzonderlijke percelen in een polder. Soms gaan ze echter vergezeld van één of enkele losse kaarten. In een aantal gevallen bevatten overlopers meerdere kaarten. In een overloper is een relatief kleine geografische eenheid weergegeven. Deze eenheden werden op Schouwen-Duiveland het bevang, op de Bevelanden en Tholen de hok, op Walcheren blok en in Zeeuws-Vlaanderen o.a. het beloop en de evering genoemd.²² Een uitzondering binnen de groep van overlopers zijn de everingboeken in Zeeuws-Vlaanderen. Deze bevatten in de regel juist wel kaarten. Vergelijkbaar met de overlopers zijn de everingboeken ontstaan uit de noodzaak om de kosten van dijkonderhoud en andere kosten van waterstaatszorg evenredig en/of naar draagkracht te verdelen. De term evering, de geografische eenheid die in het kaartboek is weergegeven, is ontleend aan heffen, heven of vereffenen, wat zowel verwijst naar het heffen van belasting als het gelijkmatig verdelen.²³ De oudste benaming van overlopers en everingboeken is hevenboek.²⁴

Ook grotere waterstaatkundige organen lieten kaarten maken voor hun grondgebied. In veel gevallen zijn dat meerbladige wandkaarten. Deze kaartbladen werden dikwijls in atlasvorm uitgegeven en werden, verwarrend genoeg, ook kaartboek genoemd. Er zijn echter ook voorbeelden van handgetekende kaartboeken van waterschappen, zoals de leggeratlas van de polders, vallende onder de Dijkstoel van Wageningen en Bennekom.²⁵ De dijkstoel was verantwoordelijk voor de Beneden- en Bovendijkgraafse polders en voor het onderhoud van het Gelderse deel van de Grebbedijk. In 1749 verzocht de Dijkstoel van Wageningen en Bennekom de Staten van Gelre en Zutphen, vanwege problemen met betalingen van polderlasten, om het hele gebied dat onder de dijkstoel viel perceelsgewijs in kaart te brengen. Het resultaat was een nauwkeurige weergave van alle landerijen die onder de dijkstoel vielen in de leggeratlas van 1752-1753.²⁶

Het bekendste voorbeeld van een kaartboek van een groot waterschap is het *Caartboek van Voorne* uit 1701, dat het gehele gebied van de eilanden Voorne, Goeree en Overflakkee omvat. Deze eilanden stonden vroeger bekend als Oost-, West- en Zuid-Voorne. Tot opdracht voor het vervaardigen van dit kaartboek werd besloten in de jaarvergadering van de Staten van Voorne, het bestuurlijke orgaan van de eilanden. Hierin waren onder meer de Generale Dijkage (deel van het latere waterschap De Brielse Dijkkring), de stad Brielle en een aantal grootgrondbezitters (waaronder gasthuizen, weeshuizen, steden en dorpen) vertegenwoordigd. Met dit kaartboek moesten naast polderlasten het 'schot', de 'verpondingen', de tiendblokken en vronen nauwkeurig vastgesteld kunnen worden.²⁷ Het kaartboek was dus bedoeld voor het bepalen van verschillende soorten belasting. Deze belastingen werden door verschillende instanties geheven. Hierdoor waren er meerdere exemplaren van het kaartboek nodig. Dit kan een reden geweest zijn dat het kaartboek gedrukt is. Voor zover bekend is het *Caartboek van Voorne* het enige gedrukte kaartboek. In de Universiteitsbibliotheek Leiden wordt een geannoteerde drukproef van dit kaartboek bewaard. Landmeter Heyman van Dijk was in 1695 met de metingen voor dit kaartboek begonnen. Twee jaar later waren de laatste drukproeven van de kaarten klaar. Deze werden ter controle en goedkeuring voorgelegd aan de verschillende poldersecretarissen die op de drukproeven correcties aanbrachten. De hoeveelheid opmerkingen verschilt sterk per kaart. Naast vele topografische correcties (o.a. perceelgrenzen en -grootten, en ontbrekende heulen en dammen) moesten er soms ook aanpassingen aan de decoraties worden gedaan, en dan met name van de wapens van de verschillende plaatsen. Op de achterzijde van de proefdruk is steeds een verklaring van de poldersecretaris geplakt. Deze tekst is ook op de uiteindelijke versie van de kaart als kadertekst aangebracht. Uiteindelijk zijn de laatste kaarten in 1698 goedgekeurd. Het duurde nog tot 1701 voordat de atlas uiteindelijk gepubliceerd was.²⁸ Van verschillende polders in het waterschap van Voorne zijn naderhand op basis van het gedrukte *Caartboek* handzame handgetekende kaartboekjes gemaakt.²⁹

Kaarten van polders en waterschappen zijn doorgaans perceelsgewijs gekarteerd en hebben in dat geval dan ook een prekadastraal karakter. Dit soort prekadastrale kaarten kwam ook in gedrukte vorm voor. Kaartboeken van individueel, verspreid liggend grondgebied, zijn vrijwel niet in druk gebracht tot het midden van de negentiende eeuw. Dan doet de lithografische druktechniek haar intrede en wordt het drukken eenvoudiger en goedkoper. Een zeldzame uitzondering is een ongedateerde en onvoltoide zeventiende- of achttiende-eeuwse gedrukte kaart met landerijen onder Bergharen, Horssen en Hernen in de Collectie Bodel Nijenhuis.³⁰

Een van de omvangrijkste vroege kadastralen (het grensgebied van) onze streken is het Kleefse kadaster.³¹ Alle onder het hertogdom Kleef vallende steden, ambten en heersschappen zijn in het kader van de kadastrale hervorming opgemeten en gekarteerd.³² De werkzaamheden hiervoor vonden plaats tussen 1731 en 1736, onder grote weerstand van de adel.³³ Alleen al in het Hauptstaatsarchiv Düsseldorf bevinden zich tachtig banden die deel uitmaken van dit Kleefse kadaster. Van veel kaartboeken bestaan meer exemplaren. Een aantal van deze tachtig kaartboeken is van vóór 1731, voornamelijk uit het begin van de

2 en 3 Hoekkaarten van de eerste hoek en van het eerste deel van de zesde hoek uit het cijnsregister van Wouw, samengesteld door Johannes Baptiste Adan in 1783-1784, waardoor respectievelijk de noordwestzijde en de zuidoostzijde van het dorp Wouw gedetailleerd afgebeeld staan.

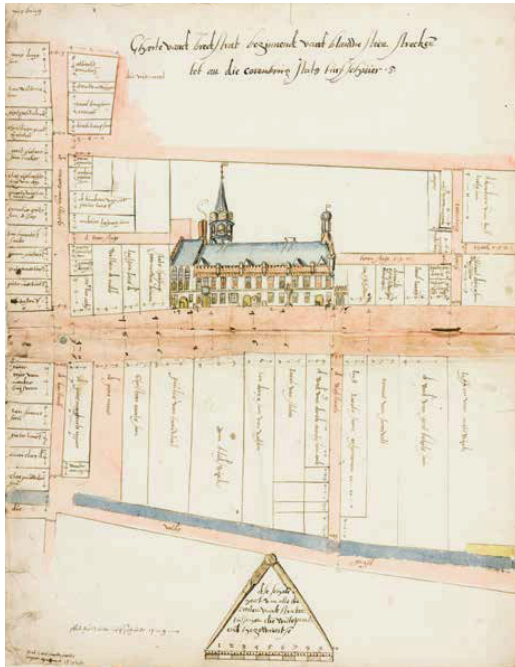
achttiende eeuw. In andere archieven bevinden zich echter ook delen van het Kleefse kadaster. Kleef had tevens een aantal enclaves in Gelderland, te weten Huissen en Malburgen, Zevenaar en de Liemers, en Wehl. Ook het Noord-Limburgse Gennep behoorde tot het hertogdom Kleef. Naast het kaartboek van Huissen en Malburgen uit circa 1733 zijn er ook al in 1577 en 1632 kaartboeken van deze enclave bewaard gebleven.³⁴ Van het kaartboek van Zevenaar en de Liemers zijn drie exemplaren bekend. Er bestaan meerdere exemplaren van dit kaartboek, inclusief latere kopieën.³⁵ De kaarten van stad en ambt Gennep zijn niet allemaal bewaard gebleven. Een deel ervan bevindt zich in een particuliere verzameling.³⁶ Met de Kleefse prekadastralen beschikken de genoemde enclaves al een eeuw eerder over een gebiedsdekkend register van grondbezit, een belangrijke bron voor landschapshistorisch onderzoek.³⁷

Waar het Kleefse kadaster zich buiten enkele enclaves in het huidige Nederland op tegenwoordig Duits grondgebied afspeelt, is de verzameling leggers of cijnsregisters in het markiezaat van Bergen op Zoom te beschouwen als het omvangrijkste min of meer uniforme vroege kadaster van Nederlands grondgebied. Vader Henri Adan en zijn zoon Johannes Baptiste hebben tussen 1749 en 1792 de verschillende heerlijkheden die onder het markiezaat vielen, in kaart gebracht. Vermoedelijk zijn niet alle cijnsregisters bewaard gebleven. Van de heerlijkheden Zuidgeest, Woensdrecht, Rucphen en Vorensinde zijn bijvoorbeeld geen kaartboeken bekend. Van een aantal andere heerlijkheden, met name in het Westkwartier van het markiezaat, zijn twee kaartboeken bekend. De Adans tekenden ook grote perceelsgewijze overzichtskaarten van de heerlijkheden. Deze overzichtskaarten zijn doorgaans gebaseerd op dezelfde metingen.³⁸ Buiten de grenzen van het markiezaat stelde Johannes Baptiste Adan 'met assistentie van' Cornelis Johannes van Diepenbeek in 1805 nog het omvangrijke *Landboek van Steenbergen* samen, bestaande uit maar liefst 76 hoekkaarten.³⁹ In 1740 had Petrus Josephus Adan, een oudere broer van Henri Adan, al een overzichtskaart en een kaartboek van de Baronie van IJsselstein samengesteld. Een bijzonder document in dit verband is het 'Bestek &

Conditien tot het aan besteede van een Caarte van de geheele Baronie Ysselstein met alle desselfs Landeryen, Rivieren, Wateringen, Weegen, Dyken Oevers &a.' uit 1736 waarin drost Johan Vultejus en Petrus Josephus Adan overeenkwamen onder welke voorwaarden de kaarten vervaardigd dienden te worden.⁴⁰

Kaartboeken van steden hebben meestal een wat ander karakter omdat hierin niet het landelijke gebied maar het bebouwde grondgebied binnen de stadsomwalling in kaart gebracht is. Twee zeldzame voorbeelden van dergelijke kaartboeken zijn het *Stratenboek en Grachtenboek van Leiden*. Bij deze twee kaartboeken zijn, naast de breedte van de straten en wateren, de breedte van de eigenaren van de aanliggende percelen opgegeven. Het *grachtenboek* is gemaakt om de breedte van de grachten te vast te stellen. Bij het vernieuwen van de walbeschoeiingen, ook wel platingen genoemd, was de neiging groot om deze voor de oude beschoeiingen te plaatsen zodat de straten langs de grachten breder werden, zeker in de straten die als markt dienden was dit gevaar aanwezig. Het stadsbestuur moest er echter voor zorgen dat het water in de grachten goed doorstroomde, en liet om deze reden het *grachtenboek* vervaardigen. Ook in het *stratenboek* zijn de breedtes van de aan de straat grenzende percelen aangegeven. De exacte reden waarom het stadsbestuur ook deze kaarten liet maken, is onbekend. Waarschijnlijk was het ook van belang om de breedtes van de straten te waarborgen.⁴¹ Ook kan het vaststellen van een belasting die gekoppeld was aan de breedte van de straatzijde van een perceel de reden geweest. Al in 1874 werd een 'chromolithographische' reproductie van de kaartboeken van de straten en grachten in Leiden uitgegeven.⁴²

Enigszins vergelijkbaar met het Leidse *grachtenboek* zijn de twee kaartboeken van de Zaan. In deze twee kaartboeken, één van de westzijde en één van de oostzijde van de Zaan, zijn alleen de percelen getekend die aan de Zaan liggen. Omdat de Zaan in de zeventiende eeuw de hoofdafvoer van water was en tevens fungeerde als waterberging tijdens piekafvoeren was het verboden om de percelen langs de Zaan te vergroten door aanplanting. Ook was het niet toegestaan palen en steigers in de rivier te slaan en een perceel opnieuw te beschoeien. Om hierop toe

4 Kaart van de Breestraat in de omgeving van het stadhuis in het 'Straetbouc' van Leiden, vervaardigd door Salomon Davidsz. van Dulmanhorst en Jan Pietersz. Dou in de periode 1588-1597.

te zien liet het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen deze kaartboeken maken. Het doel was het handhaven van de keur op uitwatering die het hoogheemraadschap hiertoe had uitgevaardigd.⁴³ Van de twee kaartboeken zijn verschillende exemplaren en latere kopieën vervaardigd.⁴⁴

Een speciale vorm van kaartboeken van aaneengesloten gebieden heeft betrekking op de uitgifte van percelen. Kaarten van ter verkoop of verhuur uit te geven percelen land komen onder meer voor bij stadsuitbreidingen, ontginningen en inpolderingen: veranderingen in het landschap waardoor nieuwe verkavelingen ontstaan. Een vroeg voorbeeld van een kaartboek in relatie tot een stadsuitbreiding is het kaartboek van nieuw uitgegeven percelen land in Rotterdam, samengesteld door Simon Dammasz. van Dueren en Adriaen Lenaertsz. van Noorden in de periode 1577-1613. Vermoedelijk gaf het Rotterdamse stadsbestuur grond uit voor bebouwing om aan inkomsten te komen die nodig waren om de kosten die de Tachtigjarige Oorlog met zich meebracht te kunnen betalen.⁴⁵ Voor een deel betreft het percelen land op terreinen die daarvoor verwoest zijn tijdens de Opstand. In functie komt dit Rotterdamse kaartboek overeen met een deel van kaartboek C

van de Thesaurie in Amsterdam (4TO). Dit oudste kaartboek van de Thesaurie heeft een enigszins hybride karakter omdat het voor een deel bestaat uit grondbezit van de stad en deels uit uitgiftekaarten. Deze kaarten werden vervaardigd voor de veiling van nieuw uitgegeven percelen bij een stadsuitlegging.⁴⁶

Op het gebied van ontginningen komen we in het noorden van het land nog een aantal kaartboeken tegen. In de Groninger Archieven zijn twee kaartboeken met betrekking tot ontginningen van veengebieden onder Pekela en Sappemeer. In de tabellen die elke kaart in deze boeken vergezellen wordt gesproken van 'aangewonnen' of 'toegemaakte' landen. De kaartboeken, die uit het archief van de veencompagnie van de stad Groningen komen, houden dan ook verband met de ontvening van het land. De nieuwe in cultuur gebrachte landen, meestal langgestrekte percelen, werden uitgegeven voor verkoop. In de kaartboeken staan de namen van de eigenaars vermeld. Ook in Drenthe zijn kaartboeken ten behoeve van de verloting van veenpercelen gemaakt. In de journalen van de 'Heeren participanten der Diever en Leggeler Hoger Smilde Venen' zijn een aantal kopieën van waarschijnlijk verloren gegane kaarten opgenomen. Deze journalen geven een uniek verslag van de vroege veenontginning in Drenthe.⁴⁷ In het archief van de Heren van Hogersmilde bevindt zich een afschrift uit ongeveer 1640 van de stukken over de rechten en het aandeel van de Hollandse compagnie in de Smilderven, opgemaakt voor Adriaen Pauw voor zijn participatie in de Smilderven. Dit afschrift bestaat voor het grootste deel uit kaarten. De kaarten hebben betrekking op hetzelfde gebied als die in de genoemde journalen. Een bijzonder geval is het Caert Boek van de overgebleven landen de E[dele] Heeren bedijkers der Schermeer toebehoorende, gemeten door de landmeters Baert Claesz en Dirk van de Does en getekend door A. Harcksz. in 1637.⁴⁸ Tussen 1633 en 1635 is de Schermer drooggemalen. Bij het graven van de ringsloot werden reeds bestaande percelen doorsneden. De aan de buitenzijde van de ringsloot gelegen reststukjes werden na de inpoldering verkocht. Een zeldzaam voorbeeld van een kaartboek van bospercelen is het kaartboek dat Thomas Witteroos in 1570 in opdracht van de Rekenkamer van Gelderland samenstelde van het Nederrijkswoud bij Nijmegen.⁴⁹

Ten slotte moeten hier nog de tiendkaartboeken vermeld worden. Deze groep kaartboeken hangt samen met het heffen van tienden. Het tiendrecht was een middeleeuws recht waarbij een tiende deel van de opbrengst van oogst en vee, in de praktijk ook vaak een elfde deel, aan de kerk afgestaan moest worden. Na de Reformatie in de Noordelijke Nederlanden ging het tiendrecht over op de gewestelijke overheden en later ook wel op particulieren, totdat het tiendrecht in 1909 met de Tiendwet afgeschaft werd.⁵⁰ Omdat de inning van de tienden niet percelsgewijs maar per percelencomplex of tiendblok georganiseerd was, hebben niet alle tiendkaarten een percelsgewijs karakter.⁵¹ Er wordt ook wel van 'bloquentienden' gesproken. Soms zijn alleen de contouren van de grotere eenheid van 20'n tiendblok ingetekend. Ze worden hier toch vermeld omdat bij een deel van de tiendkaartboeken wel sprake is van een percelsgewijze kartering. Tiendkaartboeken komen veelvuldig voor in Zeeland⁵² maar er zijn ook exemplaren in Gelderland en Holland bekend. Enkele kaartboeken hebben betrekking op de tiendrechten van de Universiteit Leiden. Na de confiscatie van geestelijke goederen tijdens de Reformatie gingen de tiendrechten van de Abdij van Egmond in het Zuidkwartier van Holland over op de pas

opgerichte Universiteit Leiden.⁵³ In 1659 besloten de Burgemeesters en Curatoren om de bloktien in kaart te brengen.⁵⁴ In 1662 verscheen van de hand van Johannes Dou een kaartboek getiteld *Caerte van tienden in Voorhout, Sassenheim en Lisse, toebehoorende aan de Universiteit der Stadt Leyden*.⁵⁵ Uit 1700 dateert een kopie van de kaarten in dit kaartboek, vervaardigd door François de Roos.⁵⁶ In deze kaartboeken zijn alleen de begrenzingen van de tiendblokken aangegeven. Daarnaast is er nog een omvangrijk kaartboek van de tiendblokken in Delfland en Schieland.⁵⁷ De kaarten zijn opgemaakt door de broeders Nicolaes en Jacob Cruquius in de jaren 1700-1703. De kaarten in dit kaartboek, hoewel in manuscript, vertonen grote overeenkomsten met de beroemde kaart van Delfland uit 1712. Aan de kaart van Delfland begonnen de broers in het najaar van 1701.⁵⁸ Het is niet onwaarschijnlijk dat Nicolaes Cruquius (Jacob overleed in 1706) de metingen voor Delfland heeft hergebruikt voor de tiendkaarten van de universiteit. Deze mogelijkheid wordt ondersteund door het feit dat Nicolaes Cruquius pas in de jaren 1717-1722 uitbetaald werd voor het maken van de kaarten van de universiteitstien.⁵⁹ In 1719 werd boekbinder W. van der Krans uitbetaald voor het inbinden van het kaartboek.⁶⁰ Een kaart van Schieland van de broeders Cruquius uit het begin van de achttiende eeuw is echter niet bekend. De Schielandse tiendblokken zullen vermoedelijk dus toch alleen in opdracht van de Universiteit Leiden opgemaakt zijn.

Grondbezitskaartboeken: Verspreid liggend grondbezit van één eigenaar

Veruit de meeste kaartboeken, ongeveer 250 van de 350 bekende kaartboeken, kunnen aangemerkt worden als grondbezitskaartboek. Deze kaartboeken geven het grondbezit weer van één institutionele of particuliere grondeigenaar. Hierop zijn het tweede deel van kaartboek C van de Thesaurie (1TO) en het vijfde kaartboek van de Gasthuizen (5GH) in Amsterdam een uitzondering. Ook het vierde kaartboek van de Thesaurie (4TO) en het vierde van de Gasthuizen (4GH) zijn geen kaartboeken in de engste zin van een kaartboek dat grondbezit toont. Ze bevatten wel kaarten van grondbezit, maar daarnaast ook van militaire schansen, tekeningen van boerderijen, enkele gedrukte kaarten, enz. (zie ook hoofdstuk 4, p. 61 en hoofdstuk 5, p. 108).

Een eerste onderverdeling in grondbezitskaartboeken is die tussen institutioneel grondbezit en particulier grondbezit. De kaartboeken van institutioneel grondbezit zijn verder uit te splitsen in die van grondbezit van (voormalige) geestelijke instellingen, zorginstellingen en overheden. Van de kaartboeken van particulier grondbezit is grofweg een tweedeling te maken in kaartboeken van (adellijk) grootgrondbezit en kaartboeken (of kaartboekjes) van 'klein', agrarisch, grondbezit. De grootste groep kaartboeken is vervaardigd om het (voormalige)

5 Kaart van de Abdij van Rijsburg en omliggende landerijen uit het *Caert-boeck van alle de landen comperende de Abdye van Rhijnsburch* gelegen in Rijnlant, Delflant ende elders inden lande van Hollant, vervaardigd door Simon Aemtsz. van Bruningen in 1595-1598.

grondbezit van geestelijke instellingen, zoals kloosters, abdijen, kapittels, commanderijen en kerken in kaart te brengen. Het oudst bekende kaartboek, vervaardigd in de periode 1550-1553, is een register van goederen van het Delftse Sint Barbaraklooster.⁶⁰ Het op één en twee na oudste kaartboek, eveneens gemaakt door Pieter Resen in 1554 en 1555, is ook gemaakt voor Delftse instellingen. De bakermat van kaartboeken lijkt dus in Delft te liggen. De meeste kaartboeken uit deze categorie dateren uit de zestiende en zeventiende eeuw. Omvangrijke kaartboeken zijn die van het uitgebreide grondbezit van de Abdij van Rijsburg (afb. 5), Abdij van Leeuwenhorst en het Convent van Loosduinen die zich in het Nationaal Archief bevinden.⁶¹ Vlak na de Tweede Wereldoorlog signaleert Fockema Andreae in zijn overzichtswerk van de Nederlandse cartografie al het belang van kaartboeken in Holland. De ontluikende kennis over dit fenomeen kon later aangevuld worden met kaartboeken buiten Holland, zoals die van de Utrechtse kapittels.⁶² Hoewel het zwaartepunt van de kaartboeken zeker in Holland ligt, hebben juist de Utrechtse kapittels ook veel kaartboeken van hun grondbezit vervaardigd. Een voorbeeld hiervan is het omvangrijke kaartboek van het Kapittel van Sint Jan dat vanaf 1571 samengesteld is en maar liefst tot en met 1710 aangevuld is met kaarten. Van enkele kaartboeken van geestelijke goederen zijn facsimile's uitgegeven, zoals van het kaartboek van het klooster Sint Michiel in Den Hem bij Schoonhoven door Pieter Coenraedsz in 1571⁶⁴ en het kaartboek van het grondbezit in Maasland van de Ridderlijke Duitse Orde door Jan Potter in 1570.⁶⁵

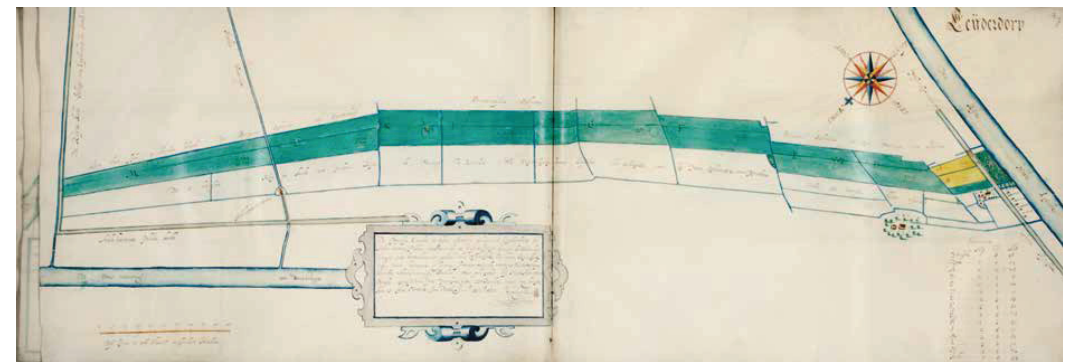
Doorgaans ook voortgekomen uit religieuze instellingen zijn de vroegmoderne zorginstellingen zoals gasthuizen, weeshuizen, leprozen- of melatenhuizen, en andere liefdadigheidsinstellingen, onder andere voor de zorg voor oude mannen en vrouwen en huiszittende armen. De meeste Amsterdamse kaartboeken, namelijk die van het Burgerweeshuis, de Gasthuizen, het Huiszittenhuis en het Leprozenhuis vallen binnen deze groep. Een groot deel van de kaartboeken van zorginstellingen zijn te vinden in vele Hollandse steden en daarbuiten vooral in een aantal steden in Utrecht en Gelderland. Het kaartboek van het Sint Catharinae Gasthuis in Arnhem, in 1635 samengesteld door Nicolaes van Geelkercken, geniet bekendheid dankzij de uitgebreide studie van Leppink.⁶⁶ Een goed voorbeeld van een Hollandse stad met kaartboeken van zorginstellingen is Delft. De negen kaartboeken die zich in het Gemeentearchief Delft bevinden, hebben allemaal betrekking op dergelijke instellingen: het Gasthuis, het Weeshuis, het Leproshuis en het Meisjeshuis.⁶⁷ Het oudste van deze kaartboeken is een cartularium, een register van akten, van het Delftse gasthuis uit 1554. Samensteller Pieter Resen voegde een aantal perceelkaarten aan dit werk toe, waaronder een kaartje van een fictief perceel aan de hand waarvan hij uitlegt hoe de kaarten gelezen moeten worden.⁶⁸ De opname van dit 'legendalandy' toont aan dat het kaartlezen nog niet voor iedereen een vanzelfsprekendheid was. Naast het cartularium zijn er nog drie kaartboeken van het gasthuis bewaard gebleven. Van het Meisjeshuis in Delft zijn drie kaartboeken bewaard gebleven. Opmerkelijk is dat de laatste kaartboeken van beide instellingen samengesteld zijn op basis van uittreksels uit de kadastrale minuutplannen. Deze kaartboeken kunnen daardoor niet 'prekadastraal' genoemd worden. Er zijn naast deze twee voorbeelden weinig exemplaren van kaartboeken bekend die op de kadastrakaarten gebaseerd zijn. Het aantal kaartboeken per instel-

ling hoeft overigens nog niets te zeggen over de omvangrijkheid van het grondbezit. Soms liet een instelling een kopie van een kaartboek of een nieuw kaartboek vervaardigen en zien we kaarten van dezelfde percelen terug in verschillende kaartboeken. Waar in Delft de relatief kleine kaartboeken van het Gasthuis en Meisjeshuis grotendeels op één moment samengesteld zijn, is het ene kaartboek van het Weeshuis met tachtig kaarten veruit het omvangrijkst en is het kaartboek over een langere periode samengesteld door maar liefst zeven verschillende landmeters. De oudste kaarten dateren uit 1576 en meer dan een eeuw later, in 1679 zijn de laatste kaarten aan het kaartboek toegevoegd.⁶⁹

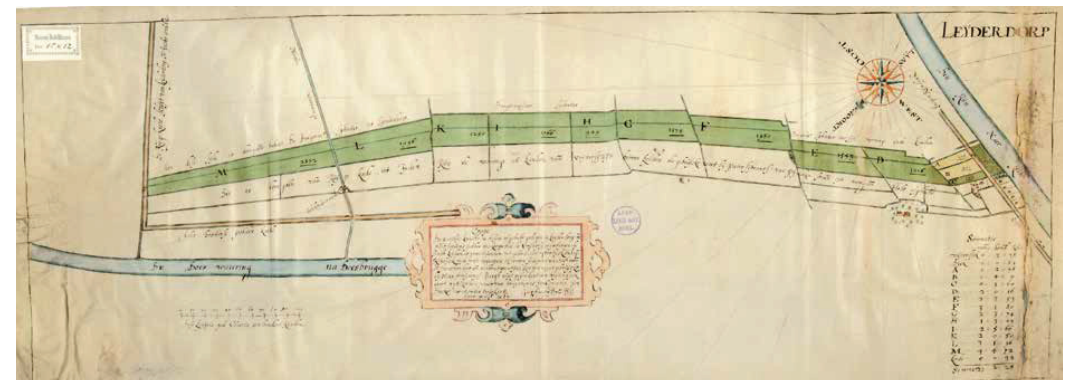
Enkele andere grondbezitskaartboeken hebben betrekking op andersoortige instellingen. In het archief van het Hoogheemraadschap van Delfland berust een kaartboek van de landerijen van het College der Studenten binnen Delft uit de periode 1619-1640.⁷⁰ Vermoedelijk hield dit college zich bezig met de financiële ondersteuning van studenten uit Delft die aan de universiteit in Leiden studeerden. Zelf had de Universiteit Leiden ook grond in bezit. Geconfisqueerde landerijen van de Abdij van Egmond en verschillende Leidse conventen werden door de Staten van Holland aangewend voor de nieuwe academie. Van de vier buiten de stad gelegen conventen, de zogenaamde 'buitenconventen' Roomburg, Mariënpool, Bernardieten te Warmond en Elfduizend Maagden, is in 1592 en 1593 een kaartboek samengesteld door Simon Aerntsz. van Bruningen en Jacob van Banchem.⁷¹ Van het overige grondbezit duurt het tot 1601 voordat het in kaart brengen van de landerijen ter sprake komt in het bestuur van de universiteit: 'Ende alzoo onder die goederen van de Universiteit nog vele partijen van Lande in verscheide hoecken gelegen zijn soo van de binnen als buyten conventen, tot over de Sesthalf hondert margen toe aen Vijfften 't Negentig Partijen, welke wel nodig gemeeten ende gecaerteert dienen te werden, tot bewaarnisse van de zekerheyd van dezelve Landen ende Cieraad van de Universiteit. Mijn Heeren gelieven willen te adviseeren ende goedvinden dat men Jegens die aanstaande ende gelegene tijt alleynskens die selve metinge beginnen mag te werk te leggen.'⁷² Er werd in 1601 echter nog niet besloten tot het in kaart brengen van de universiteitslanderijen. In de marge van de resoluties staat naast bovengenoemd citaat geschreven: 'Dat men dit Poinet als nog zal laten berusten'. In 1611 kwam het onderwerp weer ter sprake en wordt wel besloten de universiteitslanderijen te laten karteren: 'Is geresolveerd alle des Universiteits Landen te doen carteerende ende meetende ten dien sijne den Rentmr. geauthoriseerd om met een goed Lantmeeter te verdragen, ende de voorsz. meetinge ende carteeringe na behooren te vorderen.'⁷³ Toch kwam het nog niet van. Het zou nog tot 1645 duren voordat er een kaartboek van alle universiteitslanderijen vervaardigd was. In 1643 besluit het college van Curatoren en Burgemeesters wederom tot het laten opmeten en karteren van de universiteitslanden. In de resoluties van 25 augustus 1643 lezen wij: 'Sijnde geprooneert off alle de landen vande universiteit nieten behooren door een geswooren landmeter te werden gecaerteert, Wert verstaan ende geresolveert bij desen, dat den Rentmeester vande voorsz. Universiteit, naer voorgaende oculaire inspectie ende aenwijssing, daer toe sal gebruiken Jan Jansz. Douw, als landmeter, die cleck stuck of perthije der voorsz. landen meten, ende de grooten mette belendingen vandien, oock in wat dorp, Ambacht, off Jurisdicctie cleck stuck is gelegen, op het papier, ende daer naer in een bouck brengen sal.'⁷⁴ Deze keer wordt er daadwerkelijk een kaartboek vervaar-

6 Hoofdkart van Leiderdorp in het kaartboek dat Johannes Dou in 1643-1645 samenstelde van de landerijen van de Universiteit Leiden. In potlood is een ruitenet getekend, wat mogelijk wijst op het kopiëren van gegevens uit de kaart van Rinland die Dou en Van Broeckhuysen op dat moment in voorbereiding hadden.

7 Detailkaart van grondbezit onder Leiderdorp in het kaartboek van de landerijen van de Universiteit Leiden, vervaardigd door Johannes Dou in 1643-1645.

8 Kopie van dezelfde detailkaart uit het kaartboek van de universiteitslanderijen, vervaardigd door Johannes Dou in 1645. Mogelijk vervaardigd voor de pachter of voor de koper van deze grond. Enkele jaren na de vervaardiging van het kaartboek verkocht de universiteit de landerijen namelijk.